

سلسله مقالات " مبانی مذهب اسماعیلی " (1)

آشنای با شخصیت، کار و فعالیت برخی از رجل برجسته اسماعیلی

قاضی نعمان

ابوحنیفه محمد بن نعمان، معروف به قاضی نعمان، فقیه برجسته اسلام و پایه‌گذار فقه اسماعیلی و بزرگ‌ترین فقیه در همه ادوار اسلام است. قاضی نعمان شخصیت برجسته، مولف چندین اثر برجسته در فقه اسماعیلیه و تاثیرات ژرفیکه بر دانشمندان هم عصر خویش گذاشت و نسبت خدمات بی بدیل خویش برای اسماعیلیان در دوره فاطمیان در راه استواری مذهب اسماعیلی، به یکی از چهره های پرفروغ مبدل شد. بزرگان اسماعیلیه همیشه از قاضی نعمان با احترام و تجلیل یاد میکنند، و هنوز هم کتاب‌های او در میان اسماعیلیان از اهمیت بزرگ مثل همیشه برخوردار اند. قاضی نعمان در قرن چهارم می‌زیست و با بزرگانی چون ابن بابویه و کلینی هم عصر بود. شخصیت برجسته و مقام و آثار علمی او اهمیت پرداختن به آثار و افکار او و کاوش در راه فهم حقیقت مذهب او را به خوبی نمایان می‌سازد.

تذکره نویسان نام کامل قاضی نعمان را چنین نوشته‌اند: القاضی ابوحنیفة النعمان بن ابی‌عبدالله محمد بن منصور بن احمد بن حیون التمیمی المغربی. آصف فیضی، پژوهشگر شناخته شده اسماعیلی، در مقدمه دعائم الاسلام می‌گوید: « قاضی نعمان در تاریخ ادب دعوت اسماعیلیه با عنوان سیدنا قاضی‌القضاة وداعی‌الدعاة النعمان ابن محمد شناخته می‌شود و گاهی نیز تاریخ نگاران نام او را به اختصار «قاضی نعمان» ذکر می‌کنند تا از ابوحنیفه نعمان بن ثابت (80 – 150 هـ.ق / 767 – 699 میلادی) پایه گذار مذهب حنفی، متمایز گردد.

در مورد شرح حال قاضی نعمان تحقیقات زیادی انجام گرفته است، اما محل و سال تولد او هنوز بصورت درست معلوم نیست. چیزهاییکه پژوهشگران راجع به محل تولد و تاریخ تولد این متفکر بزرگ نوشته اند از چشمه حدس و گمان آب میخورد. در مقدمه کتاب المجالس و المسایرات آمده است: " والنسبة تدل علی انه عربی الاصل ". یعنی گفته میشود که وی اصالتاً عرب میباشد. چون در نام قاضی نعمان کلمه " تمیمی" است، این خود میرساند که وی عربی الاصل میباشد. در

مورد تاریخ تولد قاضی چیزهاییکه ارائه شده عموماً دلالت میکند بر قرائن، قاضی با چه کسانی هم عصر بوده و در کدام سال به خدمت فاطمیان در آمده و امثال آن.

قاضی نعمان خود در المجالس و المسایرات در باره بودنش در دربار امام عبیدالله المهدی نخستین خلیفه فاطمی مینویسد " و خدمت المهدی بالله - صلوات الله علیه - من آخر عمره تسع سنین و شهورا وایاما " یعنی مدت 9 سال در خدمت امام اسماعیلی بوده اند. این گفته قاضی خواننده را کمی در روشنی قرار میدهد، آنهم بر سبیل اینکه امام اسماعیلی نخستین خلیفه فاطمی به سال 322 هـ.ق رحلت نمودند، پس قاضی نعمان بسال 313 هـ.ق به دربار فاطمیان آمده است. باز هم مشکل است حدس زد که در کدام تاریخ تولد یافته است.

مکان تولد قاضی نعمان همانند زمان آن مشخص نیست. خیرالدین زرکلی (متوفای 1396 هـ.ق) می‌گوید: «من اهل قیروان مولد/ و منشا»؛ یعنی زادگاهش قیروان میباشد. اما زرکلی دلیلی را برای قیروانی بودن قاضی ذکر نمیکند، فقط به همین اکتفا میکند که وی از اهل قیروان در شمال افریقا میباشد.

راجع به اقارب و نزدیکان قاضی نعمان در المجالس و المسایرات آمده است که پدرش به عمر 104 سالگی به سال 351 هـ.ق وفات یافته، و در قیروان بخاک سپرده شد. از گفته های شخص قاضی بر می آید که پدرش اهل فضل و دانش بوده و معلومات و روایات زیادی را در باره مسائل گوناگون اندوخته بود. ابن خلکان مینویسد که احتمال بسیار می بیند که پدر قاضی نعمان، محمد نیز داعی اسماعیلی بوده و در دیار مغرب به کار دعوت اشتغال داشته است. داکتر دفتری نیز بدون ذکر اسناد و دلایل قانع کننده به این نکته اشاره میکند که محمد پدر قاضی نعمان قبل از سال 311 هـ.ق به مذهب اسماعیلی گرویده است.

قاضی نعمان دو پسر داشت که آنها نیز مانند جد و پدرشان از برکت علم و دانش مستفید بودند و تا سال 441 هـ.ق کار قضاوت در دستگاه خلافت توسط خانواده قاضی نعمان (فرزندان و نبیره هایش) اداره میشد. قاسم ابن عبدالعزیز یکی از نبیره های قاضی بود که در زمان خلافت المستنصر بالله رفیع ترین عنوان (داعی الدعات) را داشت. در همین دوره در سال 439 هـ.ق/ 1047 م الموید شیرازی به قاهره رسید و بعدها در سال 440 هـ.ق عهده دار منصب داعی الدعاتی گردید. در مورد وفات قاضی نعمان تمام آنها بیکه درین زمینه تحقیق نموده، اتفاق نظر دارند که بسال 363 هـ.ق در زمان امامت و خلافت المعزالدین الله در قاهره اتفاق افتاد. از آنجاییکه قاضی در دربار دارای مقام رفیع بود، و فضل او بر امام آشکار بود، جسدش را امام شخصا با دست خودش در تابوت گذاشت و بر جنازه اش نماز گذارد.

نام قاضی نعمان همواره با تعریف و تمجید فراوان و ستودن مقام شامخ علمی او همراه بوده است. تمام متونی که سرگذشت او را ذکر کرده‌اند، حتماً این نکته را یادآور شده‌اند که او نه تنها در زمان خود، که در طول تاریخ اسماعیلیه فقیهی ممتاز و یگانه به شمار می‌رفته است. حتی تذکره‌نویسانی که مذهب او را قبول ندارند و او را باطنا زندیق می‌شمارند، نتوانسته‌اند فضل و علم او را انکار کنند. ابن خلکان، به نقل از تاریخ امیرمختار مسبحی (366 - 420 هـ.ق)، می‌گوید: «کان من اهل العلم والفقہ والدين والنبل علی ما لامزید علیه وله عدة تصانیف». (او {قاضی نعمان} اهل علم و فضل و دانش، و فقیهی متدین و صاحب تصانیف زیاد بود)

آصف فیضی می‌گوید: «کان القاضی النعمان رجلا ذا مواهب عدیده، غزیر العلم، واسع المعرفة باحثا محققا مكثرًا فی التالیف عادلا فی احکامه». (قاضی نعمان از استعداد خارق العاده برخوردار بود، عالم پرکار و دانشمند بزرگ، از وی تالیفات زیادی باقی مانده اند که گویای خلاقیت و دانش او اند). یافعی می‌گوید: «کان من اوعیه العلم والفقہ والدين». {شاهرگ علم و فقه بود}.

قاضی نورالله شوشتری (956 – 1019 هجری) می‌گوید: «در غایت فضل و از اهل قرآن و عالم به معانی آن بود و عالم بود به وجوه فقه و اختلاف فقها و عارف بود به وجوه لغت و شعر و تاریخ، و به حلیه عقل و انصاف آراسته بود و در مناقب اهل بیت چندین هزار ورق تالیف نموده بود به نیکوترین تالیفی و لطیف ترین سجعی».

احمد بن عثمان ذهبی (متوفای 748 هق) ، که خود سنی است، می‌گوید: «وله ید طولی فی فنون العلم والفقہ والاختلاف ونفس طویل فی البحث فکان علمه وبالا علیه» (در علم فقیه و سایر علوم ید طولایی داشت ...)

فاطمیان از روزیکه بسال 297 هق نخستین دولت خود را در افریقا اساس نهادند، رجل برجسته چه از مسلمان و چه غیر مسلمان را غرض بهبود بخشیدن و سروسامان دادن دولت تازه تائیس خویس به کار گرفتند. فاطمیان در استخدام اشخاص و افراد در تمام سطوح دولتی به شایستگی اشخاص توجه نمودند تا به عقاید دینی آنها. در دستگاه فاطمیان بعد از مقام و مرتبه خلیفه دو مقام قضاوت و دعوت از برجسته ترین مقامهای دولتی بودند. قاضی نعمان در دستگاه فاطمیان وظیفه خطیر و بسا مهم قضاوت را برای چندین سال بر عهده داشت. او از ابتدای تائیس خلافت با فاطمیان بود ، و در خدمت چهار خلیفه (مولانا المهدی، مولانا القائم، مولانا المنصور و مولانا المعز) در مناصب گوناگون مشغول خدمت بود. قاضی با سعی و تلاش زیاد تالیفات متعدد از خود بیادگار گذاشت که هر یک آنها را میتوان عوامل مهم تحکیم پایه خلافت محسوب کرد.

خدمات قاضی نعمان در دبار خفای فاطمی آنچه که خودش در المجالس والمسایرات نقل کرده است:

- از سال 313 تا 322 ق مؤلف مسئولیت رساندن اخبار را به امام و خلیفه عبیدالله المهدی و القائم عهده‌دار بوده است. معلوم نیست که مرتبه و مقام این منصب تا چه حدی بوده است.
- از سال 322 تا 334 ق در زمان خلیفه دوم فاطمی، القائم بامرالله، مؤلف همان مسئولیت رساندن اخبار را به خلیفه به عهده داشت و به استنساخ کتب برای اسماعیل فرزند القائم بامرالله نیز می‌پرداخت.
- از سال 334 تا 341 ق هنگامی که اسماعیل به خلافت رسید، و لقب ابی‌ظاهر المنصور بالله را بر خود نهاد، جایگاه مؤلف تا قضاوت ارتقا یافت. خود می‌گوید: «من اولین کس بودم که منصب قضاوت را به من داد و نامم را بلند گردانید و مقامم را نکو داشت». یک چیز قابل تصحیح است که فاطمیان در افریقا مقام قضاوت را به قضات سنی واگذار نمودند، و آنها میتوانند با استناد بر فقه اهل سنت در حضور یک دانشمند و فقیه اسماعیلی قضاوت نمایند.
- از سال 334 تا 337 ق منصور او را قاضی شهر طرابلس منصوب کرد.
- در سال 341 ق در عهد المعزالدین الله ، خلیفه چهارم فاطمی، شوکت و عظمت نعمان افزایش یافت، چرا که نعمان قبل از آنکه او به خلافت برسد ، با وی همیشه در ارتباط مستقیم بود. «آنچه را می‌خواستم به عرض منصور بالله

برسانم، ابتدا به معز الدین الله عرضه می‌کردم؛ اگر نظر او مساعد بود، انجام می‌دادم و آنچه را نمی‌پسندید ترك می‌کردم» .

همین ارتباطات تنگاتنگ و پیروی مطلق او از المعز الدین الله راه را برای وصول به مراتب بالا در دولت فاطمی برایش هموار کرد و او را از بزرگان اندیشه اسماعیلی قرار داد. قاضی از فرصت به دست آمده بهترین استفاده را برد و بسیاری از کتاب‌هایش را در این دوره منتشر کرد.

- در سال 362ق معز به مصر نقل مکان کرد و رکن مستحکم خلافت فاطمی شد. نعمان نیز همراه او به مصر رفت و معز با کمک‌های فکری او، پایه‌های حکومت را بر مبنای سنت‌های شیعی استوار کرد و شهر قاهره را بنیان نهاد.
- در سال 363ق - کمتر از يك سال بعد از ورود به مصر - قاضی نعمان درگذشت.
- قاضی نعمان یکی از پرکارترین شخصیت‌های اسماعیلی محسوب می‌شود. وی تمام عمرش را با مطالعه و تصنیف صرف کرد. دکتر فرهاد دفتری می‌گوید که چهل اثر در موارد مختلف از قاضی نعمان به ثبت رسیده اند.

از قرار معلوم و به روایت داعی ادریس، در هر آنچه که نوشته مشورت و رای امامان همزمان خویش را خواستار شده است و اساساً در نتیجه این سنت و روش کار بوده است که اسماعیلیان چنان مرجعیت رفیع و احترامی برای وی قائل هستند. در مورد تعداد آثار قاضی نعمان در بین پژوهشگران اختلاف نظر است، چنانچه تذکر یافت دفتری تعداد آثارش را چهل اثر میداند، ایوان دانشمند فقید روسی در مهاجرت که در مورد اسماعیلیه مطالعات زیاد نموده و آثار گرانمایی را از خود بجای گذاشته، تعداد کتب او را 45 اثر مینویسد، و یکی دیگر از محققین اسماعیلی بنام پونا والا تعداد آثار قاضی 62 عدد مینویسد. اما هیچ یک از این دانشمندان اشاره نمیکنند که این آثار در کجا محفوظ میباشند. رویهمرفته قاضی نعمان یکی از برجسته ترین عالمان اسلامی و یکی از زبده ترین دانشمندان اسماعیلی به شمار میرد. کار و فعالیت قاضی را اسماعیلیان همواره بدیده قدر نگریسته و از وی با اکرام و احترام یاد میکنند.

